

šd

šolsko
svetovalno
delo

REVIIJA ZA SVETOVALNE DELAVCE
V VRTCIH, ŠOLAH IN DOMOVIH
letnik XV, številka 1/2, 2011

Zavod
Republike
Slovenije
za šolstvo

Aktualno:

➤ Kdo je Jasper Juul

Vodilna tema:

Ustvarjalnost

➤ Ustvarjalno vzdušje – ključni dejavnik
spodbujanja ustvarjalnosti v šoli

**Šolski sistemi v različnih
evropskih državah – vloga
šolskih svetovalnih služb
in karierna orientacija**

Polemika:

➤ V Sloveniji ni otrok in mladostnikov
z motnjami vedenja in osebnosti?

1/2

Ustvarjalnost

Ustvarjalni pristopi pri psihosocialni podpori in pomoči

KLAVDIJA KUSTEC, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo
Klavdija.Kustec@fsd.uni-lj.si

● **Povzetek:** V članku predstavljam različne ustvarjalne pristope pri psihosocialni podpori in pomoči. Na začetku podam kratek pregled raznolikega poimenovanja teh pristopov v praksi. V nadaljevanju predstavim bistvene ustvarjalne pristope oz. umetnostna izrazna sredstva. S primeri nazorno prikažem uporabo dveh ustvarjalni pristopov, in sicer domišljijско potovanje v kombinaciji s slikanjem in pripovedovanje zgodbe. Končam s pregledom kompetenc, ki bi naj jih imela oseba, ki daje psihosocialno podporo in pomoč s pomočjo umetnostnih izraznih sredstev in naredim kratek pregled uporabe le-teh v slovenskem prostoru.

Ključne besede: verbalna in neverbalna komunikacija, umetnostna izrazna sredstva, primer, kompetence.

● **Abstract:** The article deals with different ways in offering psychosocial support and help. First I deal with a short overview of terminology in practice and I present some crucial creative approaches e.g. the art a way of expression. With the help of the concrete examples I illustrate two creative approaches: imaginary voyage in combination with painting and the narration of a story. Finally, I deal with the overview of competences a person who offers psychosocial support in such a way should possess and I make a short review of Slovenia experience in this field.

Key words: verbal and non-verbal communication, the art a way of expression, example, competences

Uvod

Med osnovne potrebe človeka spada tudi sposobnost in potreba po komuniciranju. Komunikacija se lahko dogaja le v odnosu z drugimi ljudmi in v najmanjšem delu (10 %) poteka verbalno, s pomočjo govora. Jezik je komunikacijski sistem, s katerim se med seboj informiramo ter sporazumevamo o obstoječem stanju, o dogajanjih in predmetih okrog nas ter o osebnem doživljanju, čustvih in občutkih. Besedno izražanje vedno spremlja tudi telesna govorica oz. neverbalna

Ustvarjalna uporaba umetnostnih izraznih sredstev je primerna tako za ljudi z resnimi osebnimi problemi, kot za take, ki raziskujejo svoj notranji svet z umetnostjo. Cilj ni dovršena umetniška stvaritev, temveč osebna integracija in samopotrjevanje.

komunikacija, ki v večji meri poteka nezavedno in spontano. V procesu medsebojne interakcije si oblikujemo mnenje o drugih ljudeh na podlagi velikega števila heterogenih informacij: verbalnega sporočila, odnosnega konteksta in raznovrstnih neverbalnih znakov. Čeprav neverbalni jezik (kretanje telesa, mimika obraza, ritem dihanja idr.) velikokrat zanemarjamo in njegovim tenkočutnim in konkretnim sporočilom ne posvečamo dovolj pozornosti, nam je v pomoč, da bolje razumemo sogovornika, ki nam želi nekaj sporočiti.

Za socialne delavce je razumevanje posameznikove verbalne in neverbalne komunikacije zelo pomembno. V svojem delu težimo k vzpostavljanju takšnega delovnega odnosa, ki bo omogočal varen in odprt prostor za razvijanje učinkovite komunikacije med vsemi udeleženci v problemu. Da bi čim bolje razumeli drugega ali se vsaj približali njegovemu razumevanju problema in z njim vzpostavili neposreden stik, socialni delavci uporabljamo posebne tehnike zrcaljenja, ko komuniciramo z drugimi s pomočjo njihovega lastnega verbalnega izražanja ter neverbalnega načina obnašanja. Zakaj ne bi uporabljali tudi umetnostnih izraznih sredstev?

V nadaljevanju uporabljam izraz »umetnostna izrazna sredstva«, ki ga navaja Breda Kroflič (1992), ki pravi, da so to izrazna sredstva za posredovanje sogovornikovih osebnih občutkov, čustev in misli drugim ljudem, ker menim, da je dovolj širok pojem glede na področje, ki ga želim predstaviti. Uporabo umetnostnih izraznih sredstev vidim kot možnost razvijanja rešitev in ustvarjanja potrebnega prostora in časa za konstruktivno komunikacijo med udeleženci in rešitvi problema pri psihosocialni podpori in pomoči.

Različna poimenovanja

a) Umetnostna terapija

Umetnostna terapija je terapija, pri kateri poteka zdravljenje skozi proces doživljanja, izražanja in ustvarjanja z umetnostnimi izraznimi sredstvi. Ustvarjalna uporaba umetnostnih izraznih sredstev je primerna tako za ljudi z resnimi osebnimi problemi, kot za take, ki raziskujejo svoj notranji svet z umetnostjo. Cilj ni dovršena umetniška stvaritev, temveč osebna integracija in samopotrjevanje.

Obsega dramo, glasbo, likovno umetnost in ples (Kroflič 1992). Warren (1993: 112) pa pravi: »... zato je umetnostna terapija namenjena vsakomur, ki gre v smeri samoaktualizacije in želi v svojem življenju celovito uresničiti občečloveške in osebne potenciale.«

b) Terapija s kreativnimi mediji

Terapija s kreativnimi mediji »je teoretična podlaga učinka na človeka kot celoto, v njegovi telesno-duševno-duhovni realnosti, njegovih zavednih in nezavednih težnjah ter njegovih socialnih in ekoloških vpetostih. Je vnaprej načrtovan vpliv na držo in obnašanje, z uporabo kreativnih medijev in umetnostno nanašajočih se metod v okviru 'terapevtskega odnosa'. Cilj je zdravljenje in lajšanje bolezni, obnem pa razvoj in obogatitev osebnosti.« (Petzold 1990: 588)

c) Ustvarjalna umetnostna terapija

Namen ustvarjalne umetnostne terapije je razčistiti načine psihosocialne obravnave in jih prek dejstva ustvarjalnega izražanja še bolj humanizirati. Je predvsem izkustvena, praktična dejavnost, ki učinkuje skozi različne umetniške medije. (Kroflič 2003)

č) Pomoč z umetnostjo

Pomoč z umetnostjo »je novejša disciplina, ki se v sodobnem svetu hitro razvija. Združuje prvine konceptov in idej s področij umetnosti in estetike, psihologije in psihiatrije, vzgoje in sociologije. Umetnost, ki ni bila namenjena poklicnemu ocenjevanju in estetskemu uživanju, je od nekdaj spodbujala radost, lahkotnost, dobro počutje, medsebojno povezovanje ljudi (ljudske pesmi in plesi, pastirska in druga preprosta, ročno narejena glasbila ter njihova uporaba, igra s svetlobo in z barvami, poročne in druge nereligiozne svečanosti praznovanja itd.).« (Vogel 2003: 5)

d) Socialno kulturno delo

Socialno kulturno delo pomeni »uporabo ustvarjalnih tehnik v procesu svetovalnega dela.« (Poštrak

1996: 407) Ustvarjalne kulturne dejavnosti so mediji za ustvarjanje, s katerimi se posamezniki lahko spoznavajo, izražajo in sporazumevajo. Med ustvarjalne kulturne dejavnosti Lea Šugman Bohinc (1994: 317-318) prišteva: ustvarjalni gib, ples, igro, gledališče, glasbo, oblikovanje in risanje, video, fotografijo itn.

V preteklosti so se uveljavila različna poimenovanja (npr. umetnostna terapija, ustvarjalna umetnostna terapija, pomoč z ustvarjalnostjo, pomoč z umetnostjo, socialno kulturno delo idr.), ki pa v bistvu pomenijo eno dejavnost (ustvarjalno dejavnost z umetnostnimi izraznimi sredstvi, kot so npr. ples, glasba, video, fotografija ipd.). Ta je različno poimenovana zaradi različnih vsebinskih kontekstov (npr. uporaba *umetnosti* v terapevtske ali pa doživljajsko izkustvene namene) in zaradi posebnosti znotraj posameznih profesionalnih področij (npr. v zdravstvu govorijo o terapiji, v socialnem delu o socialnih problemih in pomoči, v vzgoji in izobraževanju o učnih in vzgojnih težavah, v skladu s tem v zdravstvu uporabljajo termin umetnostna terapija, v socialnem delu socialno kulturno delo, v vzgoji in izobraževanju pa socialne igre, delavnice itn.). V zadnjem času se vse bolj uveljavlja termin »delo z ustvarjalnimi oz. ekspresivnimi mediji«.

Vogelnik (2003b: 6) je to spoznanje opredelila še bolj jasno: »Strokovnjaki na različnih področjih mogoče izvajajo enake ali podobne dejavnosti - to je neko vrsto nepoklicne, umetnostne dejavnosti v skupini -, pa jih različno imenujejo, npr. umetnostna terapija, socialne igre, interesne dejavnosti ipd. Vodja take dejavnosti je lahko terapevt, socialni delavec, učitelj, vzgojitelj, pedagoški svetovalec ipd.; problemi, s katerimi se spopadajo, so lahko socialni problemi, vedenjske, učne, vzgojne težave ipd. V vsaki skupini sodelujoče obravnavajo z različnih zornih kotov. Dejavnost pa ostaja ustvarjalno umetnostna, na različnih umetnostnih področjih (npr. dramska, gibno-plesna, glasbena, likovna, pripovedna, igralna, lutkovna). Delo poteka pretežno v skupinski obliki, mogoča so tudi individualna srečanja.«

Iz različnih virov izhaja, da je na začetku zgodovine zdravljenja prevladoval celostni pogled na človeka. Z razvojem in uveljavitvijo medicine in predvsem naravoslovnih znanosti pa se je umetnost v evropski ali zahodni kulturi postopno ločila od znanosti. Znanost se je umestila v polje racionalnega, razumskega, umetnost pa v prostor emocionalnega, čustvenega. V 20. stoletju se je začel spreminjati pogled na človekovo ustvarjalnost in umetnost, ter z njo povezane dejavnosti oz., kakor pravita Tancig in Vogelnik (1998: 8): »Danes pojmujeemo ustvarjalnost kot človekovo splošno, prirojeno in neločljivo lastnost in potrebo; ni le značilnost nekaterih ljudi, družbenih razredov ali zgodovinskih obdobj.«

Umetnostna izrazna sredstva

Rada bi predstavila posamezna umetnostna izrazna sredstva in dva opisa uporabe domišljijskega potovanja (Geldard, 2008) skupaj s slikanjem in pripovedovanje zgodbe.

Gib-ples

V današnjem času se poleg izraza ples uveljavlja izraz ustvarjalni gib. Ta pojem zanemara estetsko komponento, ki jo običajno vsebuje pojem ples. »Ustvarjalni gib je aktivno, telesno izrazno in povezovalno sredstvo. Z njim lahko sproščamo napetosti. Ustvarjalno gibanje pomaga k integraciji uma, telesa, čustev in duha. Pomembne sestavine ustvarjalnega giba so poleg plesa tudi glasba, pantomima, joga in igra z vlogami. Povezava vseh teh sestavin je enkratni recept za sproščenost, dostopnost in ustvarjalnost.« (Vogelnik 1994: 6)

Grubešič (2001: 40-41) je v svoji specialistični nalogi raziskovala učinke metode ustvarjalnega giba in plesa kot oblike pomoči z umetnostjo v vzgoji in izobraževanju oseb z zmerno motnjo v duševnem razvoju. Ugotovila je velik napredek oseb v njihovem ustvarjanju, razvoju njihovih psihofizičnih sposobnosti in socialnih spretnosti. Ker se je izkazalo, da je metoda ustvarjalnega giba in plesa zelo učinkovita v procesu vzgoje

Ustvarjalno gibanje pomaga k integraciji uma, telesa, čustev in duha.

in izobraževanja oseb z zmerno motnjo v duševnem razvoju, jo je Grubešič kot inovacijo pri delu z osebami z zmerno motnjo v duševnem razvoju prijavila na Urad Republike Slovenije za invalide, kjer so jo leta 2002 tudi potrdili.

Zvok-glasba

Glasba je ena izmed najstarejših človekovih dejavnosti, kar je posledica dejstva, da živimo v svetu zvokov. »Že v najzgodnejših obdobjih so ljudje uporabljali zvok za izmenjavo informacij o svetu okrog njih in medsebojno sporazumevanje.« (Dewhurst-Maddock 1999: 19) Glasba ne omogoča le umetniškega doživljanja in ni namenjena le poslušanju ali ustvarjanju glasbe. Njene širine in možnosti segajo tudi na druga področja človekovega doživljanja in delovanja.

V današnjem času delajo glasbeni terapevti z otroki, ki imajo težave pri učenju, govoru, druge kognitivne in čustvene težave, z otroki in odraslimi z motnjami vida, sluha, s travmami, poškodbami, z zasvojenostmi, s komunikacijskimi težavami, z motnjami v odnosih, s starejšimi osebami z nevrološkimi in s psihiatričnimi problemi, s prestopniki (Bunt 1994: 8-9).

V Sloveniji se razvija zvočna terapija v zavodih za otroke s posebnimi potrebami ter v zdraviliščih in sredi-

šjih za sproščanje (wellness). V tujini je to priznana metoda tako v psihiatričnih ustanovah kot tudi v bolnišnicah in rehabilitacijskih središčih.

Gledališče-drama

Vlado Šav pravi (2003: 11-13), da dramska terapija omogoča tri pozitivne učinke:

1. razvijanje osebne ustvarjalnosti (»Človeku občutje, da lahko na nekem področju ustvarja, dviguje samozaupanje in samozavest. Ustvarjanje praviloma vključuje tudi druge, otroka ali odraslega uči socialnih zakonitosti in ga integrira v skupnost. Udeleženec pridobi občutek pripadnosti skupini in sprejetosti. Ustvarjalni proces človeka osrečuje, saj ta udejanja do tedaj zgolj latentni osebni potencial premalo živetega ali celo do tlej neznanega samega sebe.«); 2. doživetje osebne katarze (»Drama nas po aktivni poti vodi v konfrontacijo s svojimi notranjimi blokadami, psihičnimi vozli in temnimi lisami, pa tudi z zatajevanimi in zavrtimi temeljnimi potrebami in radostmi. Katarzo ali očiščenje doživimo v trenutku globinskega samodoživetja, v izkustvu nekega svojega ključnega problema ali do tlej neznane radosti.«); 3. osebno rast (»Razvijanje človekove celovitosti in samouresničevanja. Vključuje psihološki, ustvarjalni, socialni in izkustveni odnos do narave in resničnosti na splošno, torej tudi človekovo duhovno razsežnost. Vse to širjenje polja izkustev - in s tem lastne osebnosti - se dogaja na docela konkretnem,

vsakega posameznika.« (Gorjup 1999: 11) Tako vsak posameznik zase na novo izumi svoj jezik. Likovno govorico formulira v skladu s svojim osebnim in notranjim videnjem ter z željami in s potrebami.

Likovno izražanje je za nekatere ljudi dostopnejše od drugih umetnostnih izraznih sredstev, ker je komunikacija prek likovnosti največkrat posredna: med ustvarjanjem (risanjem, barvanjem, oblikovanjem) je človek sam; ko pa si njegovo stvaritev ogleduje drug človek in s tem sprejema sporočilo, »ustvarjalca« bodisi ni zraven ali pa je postal gledalec. Zato je zlasti za ljudi, ki imajo težave z neposrednim komuniciranjem, likovna oblika izražanja lažja. Likovno izražanje pogosto privede do besedne komunikacije, ko se »ustvarjalci« pogovarjajo o svojih stvaritvah. Pri tem je pomembnejša njihova razlaga stvaritve kot pa terapevtova. Likovno izražanje omogoča izražanje misli in čustev, ki osebo vznemirjajo in motijo, čeprav se niti ne zaveda tega. Včasih to izrazi v posebnih barvah in oblikah, kar je za gledalce očitno, sam pa posebnosti sploh ne opazi, ko razlaga svojo stvaritev (Gorjup 1999).

Opis primera (povzeto po Geldard, 2008)

Domišljjsko potovanje začnemo s povabilom, da se otrok naj čim bolj udobno namesti. Nato rečemo: »Čez minuto bi želela, da si predstavljaš, da se odpravljaš na pot. Pomagala ti bom tako, da ti bom opisovala stvari, katere boš mogoče videl na tej poti. Te stvari so le moji predlogi, tako da jih lahko tudi ignoriraš, če želiš.«

Preden nadaljujemo, je pomembno, da otroku povemo, da lahko proces ustavi kadar koli. Rečemo lahko: »Če ti pot ne

bo všeč, lahko kadar koli nehaš hoditi po njej in mi to poveš.« Pomembno je tudi, da se dogovorimo, kako nam bo pokazal, da ne želi nadaljevati poti. Mogoče nam bo to povedal ali pa nam poslal kakšen signal.

Pomembno je tudi, da damo otroku dovoljenje, da ignorira kakšna naša navodila oz. smernice. Nato otroka zopet povabimo, da se udobno namesti. Govorimo s tihim tonom glasu in počasnim tempom. Med navodili naredimo premor in s tem damo otroku čas, da sliko dopolni s svojimi detajli.

Moj skrivni kraj

Pot začnemo z »Odpravljaš se na domišljjsko potovanje. Če želiš, si lahko predstavljaš, da grem s teboj na to pot ali pa da se na pot odpravljaš sam. Če želiš, lahko zapreš oči.« Nadaljujemo s stavki, med katerimi delamo premore:

Predstavljaš si, da hodiš po hodniku. Morda opaziš, da je svetlo in zračno ali pa morda temačno in zatoхло. Opazuj barvo sten, tal in stropa. Morda ima kakšen vonj. Predsta-

Likovno izražanje je način razmišljanja. Je pretanjeno odkrivanje resnice in razmerij, spoznanje o svetu in sebi v njem, ter mnogokrat edina mogoča oblika komunikacije.

dejaven in razločljiv način, brez kakršnih koli za to področje značilnih mistifikacij.«)

Drama in gledališče sta torej povezana s komunikacijo med ljudmi. Posamezniki, s katerimi se srečujemo pri svojem delu, imajo večkrat težave v komunikaciji, zaradi »revnejšega« besedišča, čustvenih blokad, negativne samopodobe, pomanjkanja samozavesti, zaradi telesnih disfunkcij, nerazvitih socialnih veščin ipd. Skozi dramsko-gledališko ustvarjanje (igre vlog, improvizacijo ipd.) lahko z uporabo domišljije dobijo izkušnjo »biti nekdo drug«. V diskusijah imajo možnost učiti se o socialnih vlogah v družini, šoli, službi, vrstniški skupini in o vedenjih.

Likovnost

»Likovno izražanje je način razmišljanja. Je pretanjeno odkrivanje resnice in razmerij, spoznanje o svetu in sebi v njem, ter mnogokrat edina mogoča oblika komunikacije. Likovni jezik je oseben, a čitljiv. Likovno sporočilo se oblikuje v skladu z notranjim videnjem

*vljaj si, da hodiš navzdol po hodniku in opazuješ okolico. Na koncu hodnika so vrata. Podrobneje si jih oglej. Opa-
zuj, kako izgledajo, kako so velika in kako izgleda kljuka
na njih. Predstavljaljaj si, da se dotakneš kljuke. Ko si pripra-
vljen, lahko vrata odpreš, če želiš. Ko odpreš vrata, boš opa-
zil, da opazuješ dogodek, ki se ga spomniš. Oglej si dogodek
ob vratih, razglej se okoli. Opazuj, ali je kdo tam. Mogoče
lahko vidiš sebe v tem dogodku. Če želiš, si lahko predsta-
vljaš, da si tam. Lahko si ogleduješ okoli, lahko opazuješ
ljude, ki so mogoče tam, vsakega posebej. (potreben čas)
Mogoče želiš nekomu kaj reči in mogoče ti bo ta oseba od-
govorila. (potreben čas) Zdaj si predstavljaljaj, da stojiš ob
vratih in se pripravljaj, da greš. Ali je kaj takega, kar bi že-
lel reči ali narediti, preden greš? Če je, stori to zdaj. (potre-
ben čas) Predstavljaljaj si, da stopaš skozi vrata nazaj v ho-
dnik. Zapri vrata. Stopaš po hodniku nazaj. Zdaj zapusti
svoje domišljijско potovanje in postani pozoren na stol, na
katerem sediš. Kadar koli boš pripravljen, lahko odpreš oči
in si brez besed ogledaš prostor okrog sebe.*

Po tem prosimo otroka, da nariše risbo poti, saj se s tem poveže s pomembnimi deli svoje poti in jih konkretizira z risbo. S tem izrazom svoje izkušnje otrok lažje raziskuje in deli svoja občutja in spoznanja, ki so povezana s potjo. Otroka povabimo, naj nariše risbo, tako da mu rečemo: »Ostaniva brez besed. Vzemi list papirja in barvice in nariši sliko svoje poti.«

Ko je otrok dokončal svojo risbo, lahko socialni delavec otroku pomaga predelati risbo s postavitvijo enega ali dveh vprašanj o risbi ali o potovanju, npr.: Kaj mi lahko poveš o svoji risbi? Kako ti je bilo, ko si šel na potovanje? Kako si se počutil, ko si šel na potovanje? Kako je bilo hodi-
ti po cesti? Kako je bilo v hiši (ali na hodniku)? Kako je bilo odpreti vrata? Si si želel ostati ali si želel oditi? Ali bi želel na potovanju narediti kaj drugega? Te je to potovanje spomnilo na kaj, kar se ti je že zgodilo kdaj prej?

S postavljanjem teh vprašanj informacija lahko vzpostavi povezavo med potovanjem ali delom le-tega in pristno izkušnjo iz otrokovega življenja. To lahko pomeni za otroka priložnost, da pove pomembne dele svoje osebne zgodbe. Tako mora svetovalec uporabiti ves spekter svojih spretnosti svetovanja, da lahko pomaga otroku, da se sooči z bolečimi čustvi, razmišljanji o težavah in s težavami zaskrbljenosti. V tem procesu lahko svetovalec pomaga otroku na novo definirati popačene spomine v čustveno bolj prijetni situaciji in tudi izzvati samouničujoča prepričanja.

Nekateri otroci morda ne bodo mogli ali ne bodo želeli narisati risbe. V tem primeru lahko svetovalec kar nepo-

sredno pomaga otroku predelati domišljijско potovanje z uporabo nekaterih vprašanj, ki so bila naštetá zgoraj, in sicer tistih, katera niso vezana na risbo, ampak so povezana neposredno z domišljijским potovanjem.

Po potovanju bodo otroci morda pripravljeni deliti pomembne informacije in to jim bo omogočilo, da bo proces doživljajsko izkustven z morebitnim terapevtskim učinkom. Nekateri otroci ne bodo mogli deliti ničesar: morda se ne počutijo varne deliti zasebne informacije, ki so se pojavile med domišljijским potovanjem in je pomembno spoštovati njihovo odločitev, da ne rečejo ničesar. Ko otrok ne more deliti, je še vedno pomembno, da se bo doživljajsko izkustveno prede-lovanje domišljijškega potovanja vseeno zgodilo intimo v njem.

Fotografija

Komuniciranje s podobami (slike, fotografije) je eden prvih načinov komuniciranja in se je verjetno pojavilo sočasno z govorom. Današnji način vse bolj temelji na podobi, kar je po stoletjih govorne in pisne komunikacije velik preobrat. Preobrat se je začel s fotografijo, nadaljeval s kinom, telefonom, z radijem, s televizijo in se trenutno končuje z internetom. Fotografija je medij, ki nam omogoča, da je v modernem svetu podob in nešteti izzivov stvarnost mogoče videti drugače, skozi svoj temperament oz. kot pravi Susan Sontag (2003: 53): »Zbirati fotografije pomeni zbirati, sprevračati spomine v miselni predmet; je ujeto doživetje in

Pod vodstvom terapevta sogovornik odkriva, kaj mu fotografije čustveno pomenijo. Med terapijo fotografij ne gleda pasivno, pač pa je sogovornik aktivno kreativen, posluša in se pogovarja, rekonstruira, popravlja in oblikuje na novo.

glavni vir vedenja o preteklosti, dokazno gradivo nekega časa in prostora.«

Pod vodstvom terapevta sogovornik odkriva, kaj mu fotografije čustveno pomenijo. Med terapijo fotografij ne gleda pasivno, pač pa je sogovornik aktivno kreativen, posluša in se pogovarja, rekonstruira, popravlja in oblikuje na novo. Včasih, ko si sogovornik vzame čas in ugotovi, kaj je fotografiral v zadnjih letih in kaj te podobe povedo o njem, bolje razume oz. vidi korenine in kontekst sedanjih težav. Ker fototerapija uporablja fotografijo kot komunikacijo in ne kot umetnost, ni zahtevano znanje rokovanja s fotoaparatom. Fototerapija je zelo uspešna za ljudi, za katere je verbalna komunikacija fizično ali mentalno omejena in ki so socialno kulturno marginalizirani. Tako tej populaciji krepi moči (Weiser 2001).

Video

Ena izmed metod dela z videom je t. i. Video Home Training - VHT, ki se je razvila okoli leta 1980 na Nizozemskem. Usmerjena je na družino; ne osredinja se na problem, ampak poskuša dati družini perspektivo in ji pomagati razviti manjkajoče starševske spretnosti. Delo poteka tako, da se interakcija v družini sistematično posname na video kaseto. Nato se pri analizi skupaj z družino osredini na pozitivno povratno informacijo. Tako je pomoč osredinjena na aktiviranje družinske moči in ne na to, česa ta ne zmore (Rozman in Šolar 1999). Video kamera je tako zelo dober pripomoček pri proučevanju socialnega vedenja staršev in otrok, komunikacije med družinskimi člani, spontanega kontakta med starši in otrokom, saj je medij, ki omogoča družini boljši vpogled v njeno delovanje.

Socialni delavki Mateja Rozman in Mojca Šolar (1999: 200) menita: »Za učenje in ozaveščanje se mi zdi video idealen pripomoček, saj je kot oko, s katerim vidiš stvari, ki jih z lastnimi očmi ne opaziš. Učenje na podlagi lastne izkušnje se mi zdi veliko bolj učinkovito kot učenje iz tujih izkušenj in njihovih teoretskih konceptov.«

Ustvarjalno pisanje, pripovedovanje in branje

Ustvarjalno pisanje ne temelji toliko na učenju pisanja v klasičnem pomenu (pravopis, slovnica ipd.), ampak temelji na posameznikovi potrebi po izraznosti in njegovih izkušnjah. V središču ustvarjalnega pisanja je ustvarjanje besedila. Izhodišče takega pisanja je subjektivna, vsakodnevna izkušnja vsakega posameznika. Pisanje v skupini je prav tako pomemben del ustvarjalnega pisanja, ki ga v zadnjem času prakticirajo v obliki delavnic, seminarjev, delavnic idr. Po mne-

je imaginativen. Pripoved o preteklih dogodkih odkriva neštete nove možnosti in tako ustvari novo zgodbo in zgodovino. Domišljijo oplaja inventivna moč jezika, ki jo udejanja pogovor in iskanje 'še neizrečenega'.« (Anderson in Goolishian v Čačinovič Vogrinčič 2002: 95) Pri tem ne smemo pozabiti, da je »zgodba, ki jo pripoveduje okolje uporabnika, prav tako pomembna kot osebnostna zgodovina uporabnika.« (Zaviršek et al. 2002: 235)

Branje, pisanje in pogovor o prebranem omogočajo posamezniku, da laže sprejema, predeluje svoje stiske in težave ter išče notranje vire moči. Nekateri poznavalci ustvarjalnega pisanja (npr. Lutz von Werder, Otto Kruse, Sol Stein) pripisujejo še zlasti veliko moč pravljicam. V njih je namreč neki znani red (dobro na koncu vedno zmaga). Tudi besedilom, še zlasti antičnim dramam, pripisujejo, še posebno v zadnjem času, veliko očiščevalno funkcijo. Tu so še poezija, proza, pisanje dnevnika in avtobiografije, prosto pisanje po asociacijah, avtomatizirano pisanje kot razmišljanje brez zavor in predstav. To so nekakšne možnosti, kako vzpostaviti spet svoj notranji red, ko nam grozi, da se nam bo podrlo duševno ravnotežje. V današnjem času se je vse bolj razširil pojem »biblioterapija«, ki po Londato Vilson (2004: 32) pomeni »uporabo knjig kot vrsto terapije«.

Opis primera¹

A. je deklica, stara deset let. Obiskuje peti razred osnovne šole. Vedno je bila vesela in uspešna učenka, zadnje čase pa ne dela nalog, noče se več igrati s prijatelji in vedno je žalostna. Učiteljica je na govorilne ure poklicala starše. Ker ni bilo sprememb, jo je peljala k šolski svetovalni delavki. Po nekaj srečanjih svetovalna delavka še vedno ni vedela, kaj muči deklico. Naslednje srečanje pa je potekalo takole:

Branje, pisanje in pogovor o prebranem omogočajo posamezniku, da laže sprejema, predeluje svoje stiske in težave ter išče notranje vire moči.

nju Werderja (1992: 23) »je kreativno pisanje ena od oblik pisanja, ki za odpiranje (razgrinjanje) posameznika omogoča drugačen način samoizražanja«. Prineslo naj bi nov pogled na znano (preokvirjanje). Staro je tako na novo redefinirano oz. pretehtano.

Pripovedovanje zgodbe, tako Anderson in Goolishian, je v dobrednem pomenu reprezentacija izkustva in pomeni konstrukcijo zgodovine v sedanjosti. Ponovna predstavitev vsebuje ponoven opis in razlago izkustva strokovnjaku. Njegova vprašanja in sogovornikovi odgovori vplivajo drug na drugega. »Človekov spomin

S.: »Živijo, A. Danes si bova pripovedovali zgodbe, in jaz bom zgodbo posnela, če se strinjaš. Začela bom s pripovedovanjem in morda se bom kdaj ustavila. Če se ustavim, želim, da nadaljuješ

ti. Se strinjaš s tem?« A.: »Ja.« S.: »Zgodba bo imela uvod, jedro in zaključek, in jaz bom začela. Nekoč je živel princeza in princeza je imela rada ...« A.: »... igranje s punčkami.« S.: »Nekega dne, ko se je princeza v svoji sobi igrala s punčkami, je nekdo potrkal na njena vrata. Princeza jih je odprla in zagledala ...« A.: »... svojega očeta kralja.« S.: »Kralj je vstopil v sobo in se usedel zraven princeze. Nato je ...« A.: »... objel princezo in jo pobožal.« S.: »Pobožal jo je po ...« A.: »... trebuha in nogah.« S.: »In ob tem je kralj princesi rekel ...« A.: »... da je njegova ljubljenska in da se bosta igrala posebeno igrico, za katero ne sme nikomur povedati.« S.:

»Igrala sta se tako, da ...« A.: »... je kralj božal princeso in tudi njej rekel, naj boža njega.« S.: »Princesa se je ob tem počutila ...« A.: »... neprijetno in bilo jo je sram.« S.: »Princesa je nato ...« A.: »... pobožala kralja, tako kot ji je rekel.« S.: »Kralja je pobožala po ...« A. (tišina) S.: »Kje je princesa pobožala kralja?« A.: »Tam spodaj, kjer on lula.« S.: »Čez nekaj časa sta se princesa in kralj nehala igrati. Ko je kralj odhajal iz sobe, je še ...« A.: »... nekaj rekel.« S.: »In princesi je rekel ...« A.: »... da je to njuna posebna igrlica in da ne sme nikomur povedati, če ga ima rada. Da je to njuna skrivnost.« S.: »Kralj je nato odšel, princesa pa ...« A.: »... je začela jokati.« S.: »Nato je zaspala in sanjala ...« A.: »... da kralj ni prišel v sobo in da živi nekje daleč stran.« S.: »A., hvala, ker si mi pomagala povedati to zgodbo, sedaj pa jo bova še enkrat poslušali.« ...

S.: »A., če bi ti nastopala v tej zgodbi, kdo bi najraje bila?« A.: »Najraje bi bila princesa.« S.: »In če bi bila princesa, ali bi naredila kaj drugače kot ona?« A.: »Ja.« S.: »Kaj bi naredila drugače?« A.: »Kralja ne bi božala.« S.: »V redu, A., hvala ti.« ... Sve-tovalno delo še poteka.

Iz prej povedanega sklepam, da večina umetnostnih izraznih sredstev pomeni komuniciranje s pomočjo simbolov. Pretežno gre za neverbalno komunikacijo, ki lahko zelo uspešno dopolnjuje verbalno in s tem povečuje posameznikove možnosti in zmožnosti samoizražanja, samospoznavanja, psihofizičnih sposobnosti in spretnosti, socializacije, koncentracije, sprostivne, ozaveščanja, podoživljanja, reflektiranja, preokvirjanja, rekonstruiranja itn., na kratko - aktiviranja notranjih virov moči (nezavednega). To pa je še kako pomembno v socialnem delu, v katerem izhajamo s stališča, da naj postane udeleženec v problemu tudi udeleženec v rešitvi problema.

Posamezna umetnostna izrazna sredstva se med seboj prepletajo, dopolnjujejo in učinkujejo (psiho)terapevtsko skozi umetniško delovanje subjekta. Zato veliko strokovnjakov govori o integriranem pristopu, katerega za kontekst socialnega dela predlagam tudi sama. Umetnostna izrazna sredstva namreč predstavljajo paletu tehnik, načinov, pristopov, ki so neodvisni od strokovnjakove teoretske usmeritve. Prav ta raznolikost in širina omogočata njeno uporabo v različnih teoretskih konceptih socialnega dela, pri različnih ciljnih skupinah, v katerih lahko umetnostna izrazna sredstva uporabimo kot dopolnilno orodje pri svojem delu.

Obenem ugotavljam, da je zelo pomembno prislusniti viziji uporabnika, kar pomeni, da kot strokovni delavci

vprašamo vsakega posameznika posebej, kako si predstavlja svoje življenje, kaj mu je všeč v dani situaciji, kako je do sedaj reševal svoje stiske in težave, kaj bi želel spremeniti in kje mu lahko pomagamo strokovni delavci. Pomembno je, da so uporabniki tisti, ki povedo svojo zgodbo, definirajo, kaj želijo, in da jih strokovni delavci slišimo, ne pa interpretiramo namesto njih - da torej upoštevamo etiko udeležnosti.

Socialna delavka/delavec in kompetence

Opisi posameznikovih dosedanjih ustvarjalnih poskusov rešiti težavo so za socialnega delavca/delavko zelo pomembni, saj obema odstirajo pogled na uporabnikove lastne vire (po)moči za premagovanje težav, kot tudi na njegove neučinkovite, paradoksalne vzorce reševanja problema. Prepoznane lastne vire (po)moči mora socialni delavec podpreti in spodbuditi k uporabi, neučinkovite vzorce poskusov obvladovanja problema pa razorožiti in konstruktivno spremeniti, tudi s pomočjo umetnostnih izraznih dejavnosti. Pri tem mora biti ravnanje socialnega delavca/delavke »osebno, konkretno, tukaj in zdaj«. »Oseбно« poudari udeležnost socialnega delavca/delavke v pogovoru, v umetnostnih izraznih dejavnostih, kar pomeni, da tudi socialni delavec/delavka podeli svojo izkušnjo. »Konkretno« socialnega delavca/delavko usmerja v to, da govorita o konkretnih situacijah, dogodkih in spremembah. »Tukaj in zdaj« pa jima nalaga, da se lotita

Prepoznane lastne vire (po)moči mora socialni delavec podpreti in spodbuditi k uporabi, neučinkovite vzorce poskusov obvladovanja problema pa razorožiti in konstruktivno spremeniti, tudi s pomočjo umetnostnih izraznih dejavnosti.

problema v sedanjosti, saj le tukaj in zdaj lahko načrtujemo prihodnost. Preteklost nas zanima samo zaradi nalog sedanjosti in projekta prihodnosti (Čačinovič Vogrinčič 2006).

Strokovno ravnanje tako zahteva od socialnega delavca/delavke dobro poznavanje teorije socialnega in socialno kulturnega dela (umetnostnih izraznih sredstev), dobro usposobljenost za socialno delo in za delo z umetnostnimi izraznimi sredstvi ali, kot pravi Rosenfeld (v Čačinovič Vogrinčič 2002: 95), »znanje za ravnanje«. Socialni delavec/delavka tako lahko s pozornim spremljanjem sogovornika in s pomočjo umetnostnih izraznih sredstev odkriva njegove notranje vire, notranje slike in zgodbe, iz katerih oseba gradi in >

dopolnjuje svojo lastno vizijo prihodnosti, saj bo iz nje dobivala veselje do življenja in voljo za delo. Po drugi strani mora biti socialni delavec/delavka sposoben videti položaj uporabnika v njegovem kontekstu. Ob tem mora upoštevati, da zagotovi in omogoči uporabnikom pridobitev različnih pozitivnih izkušenj pri delu z umetnostnimi izraznimi sredstvi. Prav tako mora pridobiti občutljivost za specifične izkušnje uporabnikov in zagotoviti, da bodo umetnostne izrazne dejavnosti dostopne vsem.

Menim, da so bistvene naloge izvajalcev umetnostnih izraznih dejavnosti spodbujanje, organiziranje, izvedba in upoštevanje okoliščin. Izvajalci umetnostnih izraznih dejavnosti se pojavljajo v različnih vlogah, kot scenaristi, režiserji, koreografi, plesalci, glasbeniki, likovniki, dramatik, kostumografi, scenografi idr., predvsem pa so spodbujevalci in organizatorji. Umetnostne izrazne dejavnosti v večini primerov izvajajo individualno, v skupini (veliki, majhni), kombinirano, in to v prostorih, ki omogočajo občutek varnosti (miren, stalen, brez motečih dejavnikov, okusno opremljen). Njihove kompetence so psihične (sposobnost opažanja, reagiranja, vživljanja, vzpostavljanje stika), ustvarjalne (inventivne, prepoznavanje že znanih vsebin), organizacijske (organizator, opazovalec), glede na umetnostno izrazno sredstvo, ki ga uporabijo, npr. telesne (oblikovanje gibanja, motorične sposobnosti, občutek za ritem, poznavanje plesnih tehnik), glasbene (poznavanje inštrumentov, glasbenih tehnik), likovne (poznavanje likovnega materiala, metod in tehnik dela).

Kompetence socialnega delavca/delavke so zelo različne in raznorodne; so spretnosti pogovarjanja, poslušanja, tudi psihoterapevtske spretnosti, pa spretnosti ocenjevanja, dela v skupini in skupinskega dela, interaktivnega dela, socialno kulturnega dela (poznavanje in interes za določeno od umetnostnih izraznih sredstev in usposobljenost za delo z njimi), načrtovanja, izvajanje načrtov, upravljanje s tveganjem, odpravljanje in zmanjševanje škode, zagovarjanje, krepitev moči, organiziranje storitev, so spretnosti dokumentiranja, pisanja, poročanja, znanstvenega evalvacijskega in osebnega praktičnega raziskovanja prakse, so spretnosti vodenja, pridobivanje sredstev (za delovanje organizacij, za posamezne projekte in uporabnike), so spretnosti poučevanja in obnavljanja ter promocija svojega dela, opozarjanje na krivice uporabnikov itn.

V kontekstu socialne krepitev moči, tudi s pomočjo umetnostnih izraznih dejavnosti Noack (v Schwarz 2004: 12-13) navaja pet aksiomov socialne krepitev, ki jih uvršča med kompetence socialne delavke/delavca: zaupanje v sposobnosti vsakega uporabnika, da se samoaktualizira (samouresniči), sprejemanje smisla sebe in spoštovanje uporabnikovih nekonvencionalnih (nevsakdanjih) življenjskih načrtov (zamisli), spoštovanje posameznikovih individualnih, avtopoetskih (samoblikovanih, samoustvarjenih) poti in njegovih ciljev, od-

poved ekspertovim predsodkom in rešitvam problema, usmerjenost na posameznikovo življenjsko prihodnost.

Obenem se strinjam z Leo Šugman Bohinc (1994), ki meni, da morajo iti socialni delavci/delavke, ki uporabljajo pri svojem delu umetnostna izrazna sredstva, sami aktivno skozi proces ustvarjanja. To pa ne pomeni umetniškega ustvarjanja po družbeno priznanih (ali nepriznanih) estetskih merilih. Tako strokovnjaki kot sogovorniki (klienti oz. uporabniki) smo najprej ljudje, vsi ranljivi in nepopolni, svojski, vredni, in nihče ni več vreden od drugega, je le drugačen. Vsakega bogatijo lastne navade, drugačne izkušnje. Od vsakega se lahko kaj naučimo. Stiske in težave rešujejo ljudje sami, ne rešujejo jih strokovnjaki - ti so le v pomoč in oporo.

Uporaba umetnostnih izraznih sredstev v slovenskem prostoru

Poznavanje in uporaba metod umetnostne terapije je pri nas v postopnem uveljavljanju. V začetku devetdesetih let 20. stoletja se je nekaj predavateljev in praktikov iz Slovenije izobraževalo na področju umetnostne terapije na Nizozemskem. Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani se je v letih 1991-1995 vključila v mednarodni Tempusov projekt Razvijanje študijskega programa umetnostne terapije. Leta 1996 je bil program sprejet kot podiplomski specialistični program Pomoč z umetnostjo. Leta 1994 se je začelo intenzivno sodelovanje takrat še Visoke šole za socialno delo z oddelkom ustvarjalnih, izobraževalnih programov nizozemske Hogeschool Nijmegen in z nemško Hochschule für Sozialarbeit iz Dortmunda. Posledica tega sodelovanja je bila vpeljava izbirnega predmeta socialno kulturno delo v učni program dodiplomskega študija.

Simona Tancig in Mojca Vogelnik (1998) sta raziskovali poznavanje in uporabo metod dela umetnostne terapije v Sloveniji. Izhajali sta iz predpostavke, da je za uvajanje in kasnejše uveljavljanje novega področja pomembno ugotoviti obstoječe stanje. Tako je nastala raziskava z naslovom *Analiza stanja in potrebe pomoči z umetnostjo na področju zdravstva, socialnega varstva in šolstva v Sloveniji*. V anketi so bili vključeni strokovnjaki iz institucij s področij zdravstva, šolstva in socialnega varstva. Rezultati so pokazali, da se je umetnostna terapija v našem prostoru šele začela uveljavljati. V največjem odstotku pristope umetnostne terapije v svoje delo vnašajo specialni pedagogi/pedagoginje in delovni terapevti/terapevtke, veliko manj pa socialni delavci/delavke.

Iz rezultatov raziskave iz leta 2007 (Kustec 2007: 106-111) izhaja podobno, kar sta že ugotovili Tancig in Vogelnik (1998). Večina izvajalcev (npr. psihologi, socialni pedagogi, socialni delavci, delovni terapevti), ki uporablja pri svojem delu umetnostna izrazna sredstva, se je z njihovo uporabo seznanila pretežno v okvi-

ru rednega (formalnega) izobraževanja, nekaj pa tudi v okviru neformalnega (tečaji, seminarji, delavnice ipd.). Pri svojem delu so jih začeli uporabljati kot dopolnilo klasičnemu načinu dela (pogovoru). Nekateri so spoznali, da umetnostna izrazna sredstva in njihove dejavnosti odpirajo pot za uporabnikovo reševanje problema, aktivirajo njegovo ustvarjalnost. Izvajalci teh aktivnosti večinoma tudi niso usposobljeni za terapevtsko pomoč z umetnostjo. Pomembnejši se jim zdijo procesi ustvarjanja, možnosti za svobodno izražanje čustev, misli in občutkov ter posameznikovo osebno razumevanje ustvarjenega.

Izvajalci, ki uporabljajo pri svojem delu umetnostna izrazna sredstva, vidijo možnosti njihove uporabe na vseh področjih socialnega varstva, pri delu z otroki, mladostniki, s starši, z osebami s težavami v duševnem zdravju, z uporabniki nelegalnih drog. Večina pa vidi njihovo uporabo zelo široko, npr. pri skupinskem organiziranju prostočasnih aktivnosti, učenju novih veščin in spretnosti, izboljšanju skupinske dinamike, prepoznavanju in izražanju strahov ter stisk, pri delu zaradi boljše motivacije, komunikacije, za razumevanje in sprejemanje novih čustvenih stanj itd. Veliko izvajalcev meni, da bi ta način dela lahko uporabljali pri otrocih in mladostnikih iz socialno šibkih družin, pri otrocih in mladostnikih z ulice, ki imajo ideje, pa ne vedo, kje bi jih uresničili in kako, pri otrocih in mladostnikih, ki imajo določene težave na področju izražanja čustev, potreb, agresij, pri otrocih, ki so žrtve različnih oblik nasilja, pri zasvojencih, pri osebah s težavami v duševnem zdravju, ki jih običajno pestijo tudi finančne težave.

Pri svojem delu z umetnostnimi izraznimi sredstvi večina izvajalcev ne uporablja posebnega, konkretnega gradiva, postopkov in načina dela. Prepuščeni so svoji iznajdljivosti in samoiniciativnosti, nekateri npr. uporabljajo domače in tuje revije, strokovno literaturo, ki je vezana na posamezno umetnostno izrazno sredstvo, dnevni časopis, internet ipd.

Mnenja o strokovni usposobljenosti za izvajanje umetnostnih izraznih dejavnosti so različna. Nekateri izvajalci, ki uporabljajo umetnostna izrazna sredstva, se strinjajo s pomembnostjo strokovne usposobljenosti za izvajanje takega načina dela, naj bo to v obliki permanentnega izobraževanja, različnih tečajev, seminarjev in delavnic, v okviru specialističnega študija pomoč z umetnostjo ali študija v tujini. Nekateri menijo, da strokovna znanja o posameznem umetnostnem izraznem sredstvu niso primarnega pomena, bolj so pomembni proces dela, praktične izkušnje z umetnostnimi izraznimi dejavnostmi, osebne in poklicne kvalitete izvajalca, znanja o skupinski dinamiki, o specifičnih potrebah uporabnikov ipd.

Glede na to, da se moramo različnim posameznikom znati približati različno, sem mnenja, da delo z umetnostnimi izraznimi sredstvi zahteva strokovno pred-

znanje. Med drugim bi morali kot strokovnjaki vedeti ne samo, kako ustvariti stik s posameznikom, kako razviti kontekst zaupanja, v katerem se človek lahko čustveno »odpre«, ampak tudi kako nadaljevati proces dela v smeri dogovorjenih zelenih ciljev z upoštevanjem, kako pomembno je čustveno odprtemu posamezniku omogočiti zapustiti kontekst dela v stanju ponovne čustvene stabilnosti.

Sklep

V preteklosti sta bila umetnost in zdravilstvo močno povezana. Tako so npr. v antični Grčiji uporabljali celostni pristop zdravljenja, ki je vseboval tudi umetnost. V zgodovini, predvsem z razvojem medicine znotraj naravoslovnih znanosti, so se te celostne metode porazgubile oz. so bile za veliko desetletij potisnjene ob stran. Konec 19. stoletja je prišlo do sprememb. Ljudje so si želeli čim bolj celostne obravnave. Umetnost se je začela vračati tudi v polje psihiatrije, v okviru katere so bili kasneje postavljeni temelji umetnostne terapije. V 20. stoletju so se pobude za uporabo umetnosti oz. umetnostne terapije prenesle tudi na druga področja. Zlasti je mogoče to opaziti v zadnji tretjini 20. stoletja. Tako danes zasledimo umetnostno terapijo v šolstvu, zdravstvu, socialnem varstvu, rehabilitaciji itd., v okviru katerih jo uporabljajo tako v terapevtske kot v neterapevtske namene. V zgodovini so se oblikovali različni pristopi, smeri, osnovane na podlagi sklopa določenih predpostavk o naravi problema, njegovi identifikaciji in zdravljenju. Razlikujemo lahko t. i. medicinski pristop, ki temelji na objektivistični epistemologiji in pri katerem je način dela zelo strukturiran, analitičen in diagnostičen, in t. i. socialni pristop, osnovan na konstruktivistični epistemologiji in pri katerem je način dela veliko ohlapnejši, fleksibilen in manj strukturiran. Socialno delo je v današnjem času na prelomu dveh paradigem, t. i. moderne (objektivistične), po kateri ima socialni delavec vlogo nevtralnega, osebno neudeleženega eksperta, ki ima rešitve za uporabnikove težave, stiske, probleme (nepriistranski oz. objektivni opazovalec), in postmoderne (konstruktivistične), po kateri se socialni delavec dojema kot udeležen v opazovanju in tudi v opisovanju opazovanega sveta (vključuje sebe kot opazovalca v uporabniški sistem, ki ga opazuje oz. s katerim je v interakciji). Tako govorimo o etiki udeležnosti, nekateri o perspektivi moči, epistemologiji kibernetike drugega reda, o soustvarjanju, soavtorstvu, partnerstvu idr. Socialni delavec in njegov sogovornik postaneta človeško enakovredna udeleženca v socialno delovnem odnosu in v skupnem raziskovalnem (izvirnem) projektu pomoči. Pri skupnem raziskovanju zlasti uporabnikovih notranjih virov (po)moči pa so nam umetnostna izrazna sredstva lahko v veliko pomoč, saj moramo biti socialni delavci pozorni na sogovornikove specifične, konkretne izkušnje in pri tem upoštevati ter poskušati razumeti njegov besednjak.

Naloga vseh strokovnjakov, ki uporabljajo pri svojem delu umetnostna izrazna sredstva (bodisi v doživljajsko izkustvene bodisi terapevtske namene), je, da s svojim znanjem in razumevanjem teh sredstev, njihove govorice in psiholoških parametrov uporabnika podpirajo, z njim sočustvujejo in ga usmerjajo k želenim spremembam. Menim, da je potreben temeljit študij, ki strokovnjaka pripravi na večplastnost uporabe umetnostnih izraznih sredstev ter na njegovo odgovornost do sebe in uporabnikov.

Končujem z mislijo, da ne obstaja prav nobena vnaprej pripravljena in izdelana rešitev za noben človeški problem. Vsak človek ima sposobnost ustvarjanja in spreminjanja sebe v danem okolju. Ustvarjalnost je neločljivi del vsakega živega bitja. Prek nje daje svojemu življenju poseben pomen. Včasih posameznik z ustvarjalnostjo odstopa od (ne)napisanih pričakovanj, pravil in vrednot svojega družbenega okolja. Upošteva joč to izjavo, posameznik ustvari edinstvene probleme, ki zahtevajo edinstvene rešitve.

Viri in literatura:

1. Bunt, L. (1994). *Music therapy: an Art beyond Words*. London, New York: Routledge.
2. Čačinovič Vogrinčič, G. (2002). *Koncept delovnega odnosa v socialnem delu*. Socialno delo 41(2), 91-96.
3. Čačinovič Vogrinčič, G. (2006). *Socialno delo z družino*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani.
4. Dewhurst-Maddock, O. (1999). *Zdravilna moč glasbe in zvoka*. Ljubljana: Tangram.
5. Geldard, K. & D. (2008). *Counselling Children; A Practical Introduction* (Third Edition). SAGE Publications: Los Angeles, London, New Delhi, Singapore.
6. Gorjup, T. (1999). *Likovne zakonitosti in aktivnosti delovne terapije*: monografija. Ljubljana: Država založba Slovenije. Zbirka Pedagoška obzorja.
7. Grubešič, S. (2001). *Vzpodbujanje ustvarjalnosti in socialnih spretnosti z metodo ustvarjalnega giba in plesa pri osebah z zmerno motnjo v duševnem razvoju*. Specialistična naloga. Ljubljana: Pedagoška fakulteta Univerza v Ljubljani.
8. Kroflič, B. (1992). *Ustvarjanje skozi gib*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
9. Kroflič, B. (1999). *Ustvarjalni gib - učinki ustvarjalnega giba na nekatere vidike intelektualnega, emocionalnega in socialnega razvoja otroka*. Tretja razsežnost pouka. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče. Zbirka Alfa 2/99.
10. Kustec, K. (2007). »Kako plesati življenje in kako živeti ples življenja?« *Umetnostna izrazna sredstva v socialnem delu*. Magistrsko delo. Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede.
11. Kroflič, B. (2003). *Kako postati umetnostni terapevt? Didaktika* 12(68/69), 7-8.
12. Leitner, F. (2004). *Die Venus streikt - Gesund durch die Kraft der Poesie*. Münster: Daedalus Verlag.
13. Lines, D. (2006). *Brief Counseling in Schools; Working with young people from 11 to 18*. Second Edition, Sage Publications: Los Angeles, London, New Delhi, Singapore.
14. Londato Wilson, G. (2004). *Using Videotherapy to Access Curriculum and Enhance Growth*. Teaching - Exceptional Children 36(6), 32-37.
15. Moreno, J. L., Moreno, Z. T. (2000). *Skupine, njihova dinamika in psihodrama*. Ljubljana: Inštitut Antona Trstenjaka za psihologijo, logoterapijo in antropohigieno.
16. Petzold, G. H. (1990). *Überlegungen und Konzepte zur Integrativen Therapie mit Kreativen Medien und einer intermedialen Kunsttherapie*. V: Petzold, G. H., Orth, I. (1990). *Die neuen Kreativitätstherapien*. Paderborn: Handbuch der Kunsttherapie. Bd. 1, 588.
17. Poštrak, M. (1996). *Socialno kulturno delo*. Socialno delo 35(5), 407-415.
18. Rozman, M., Šolar, M. (1999). *VHT - video home training*. Socialno delo 38(3), 195-200.
19. Schwarz, A. (2004). *Die Chance der Meditation im Arbeitsfeld der modernen Sozialarbeit*. Diplomarbeit zur staatlichen Abschlussprüfung an der Fachhochschule Bielefeld Fachbereich Sozialwesen.
20. Sontag, S. (2003). *Where the stress falls: essays*. London: Vintage.
21. Šav, V. (2003). *Oris osnov dramske terapije*. Didaktika 12(68-69), 11-13.
22. Šugman Bohinc, L. (1994). *Socialno kulturno delo*. Socialno delo 33(4), 317-324.
23. Šugman Bohinc, L. (2000). *Kibernetika konverzacije - o spreminjanju razumevanja sebe in drugega skozi razgovor*. Doktorsko delo. Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo, Univerze v Ljubljani. (Konceptualni del).
24. Šugman Bohinc, L. (2005). *Epistemologija podpore in pomoči*. Časopis za kritiko znanosti 33(221), 167-181.
25. Tancig, S., Vogelnik, M. (1998). *Analiza stanja in potreb pomoči z umetnostjo na področjih zdravstva, socialnega varstva in šolstva v Sloveniji*. Annales: Series historia et sociologia 8(12), 151-168.
26. Vogelnik, M. (1994). *Ustvarjalni gib: plesno-gledališki priročnik*. Ljubljana: Zveza kulturnih organizacij Slovenije. Zbirka Umetnost in kultura, 117.
27. Vogelnik, M. (2003b). *Pomoč z umetnostjo - umetnostna terapija*. Didaktika 12 (68/69), 5-6.
28. Warren, B. (1993). *Using the Creative Arts in Therapy: a Practical Introduction*. London, New York: Routledge.
29. Weiser, J. (2001). *PhotoTherapy techniques: Using clients' personal snapshots and family photos as Counseling and Therapy tools* (Invited feature article in »Special Double Issue: Media art as/in therapy«). *Afterimage: The Journal of Media Arts and Cultural Criticism* 2 (3), 10-15.
30. Werder, von L. (1992). *... triffst Du nur das Zauberwort*. Eine Einführung in die Schreib- und Poesietherapie und in die Arbeit literarischer Werkstätten. München/Weinheim.
31. Werder von, L. (1996). *Erinnern, Wiederholen, Durcharbeiten*. Die eigene Lebensgeschichte kreativ schreiben. Berlin: Schibri-Verlag.
32. Zaviršek, D. (2003). *Notranja nasprotja socialnega dela pri uresničevanju človekovih pravic v postmodernih družbah*. Socialno delo 42(4-5), 219-229.
33. Zaviršek, D.; Zorn, J.; Videmšek, P. (2002). *Inovativne metode v socialnem delu - Opolnomočanje ljudi, ki potrebujejo podporo za samostojno življenje*. Ljubljana: Studentska založba. Knjižna zbirka Scripta.